

tanbul ve İşkodra muhasaralarında yararlanılmıştır. Lağım surların yarım mil ilerisinden kazılmakta, düşman lağımcılarını âni baskınla püskürtüp tehlike anında geri çekilme taktiği uygulanmakta, faaliyetler gizlilikle yürütülmekteydi. Öte yandan kazılan tüneller kale suru altına kadar getirilir, buraya barut yığılarak patlatılır ve üstündeki surlar çökertilirdi. Eğri kuşatması bu tip bir tünel mücadelesine sahne olmuş, açılan karşılıklı tüneller birbirine rastlayınca yer altında küçük çaplı bir savaş cereyan etmişti.

Muhasara hattının kurulmasında ve askerî yerleşimde ilk işlerden biri toprak sürme denilen siper kazma faaliyetidir. Topların isabetli şekilde mevzilendirilmesi ve karargâh tanzimi noktasından muhasaraların önemli bir unsuru olan metrisler büyük ve geniş olarak tertip edilmekte, ancak bu siperler yağmurdan olumsuz yönde etkilenmekteydi. Muhasara hattı umumiyetle uygulandığı gibi merkez, sağ ve sol olmak üzere üç, 1522 Rodos'ta şartlar gereği beş, Lefkoşe'de ise yedi kol halinde düzenlenmiştir.

Muhasaraların sonunda anlaşma şartlarıyla teslim olma (vire) durumunda kaledeki müdafilerin can ve malına dokunulmaz, sivil halkın kalması yahut gitmesi kendi tercihi bırakılırdı. Kale muhafızlarına istendiğinde "hatt-ı emân" verilmekte, kale halkı bazan aileleri ve mallarıyla birlikte İstanbul'a nakledilmekteydi. Savaşla alınan şehirlerin statüsü ve onlara nasıl davranılacağı ise tamamen Osmanlı idarecilerinin tasarrufunda olurdu. Bu durumda bazan kale kumandanı ve muhafızlar idam edilebilir veya esir alınır, içerideki sivil halk da sürülebilirdi. Fetih neticesinde yeniçeriler ocaklarının sarılı kızılı sancaklarını kaleye çeker, surlar üstünde ezanlar okunur, top şenlikleri yapılır, mehter takımı zafer havası çalardı. İslâmî an'ane gereği fetihnâmeler düzenlenir, şehrin büyük kilisesi camiye çevrilir, ümerâ ve askere zafer mükâfatı dağıtılır, şehir ve kale hemen tamir ve tahkim edilir, gerektiğinde fethedilen yer yeni bir eyalet merkezi yapılırdı. Osmanlılar XVI ve XVII. yüzyıllarda muhasara usul ve istihkâmını çok geliştirmişler ve bunda büyük bir tecrübe sahibi olarak kuşattıkları yerleri genellikle kolayca ele geçirmişlerdir. XVII. yüzyıl sonundan itibaren Avrupa'da gelişen savaş usulleri kale kuşatmaları yerine açık alan muharebelerine odaklanmış, Osmanlılar bu yeni sisteme ayak uydurmakta zorluk çekmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), I, 488-489; II, 148-154; Neşrî, *Cihannûmâ* (Unat), II, 691, 693, 721; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, II, tür.yer.; VII, tür.yer.; Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osmân* (1299-1523) (nşr. Necdet Öztürk), İstanbul 1991, s. 45, 47-48, 63, 112, 202, 240; Anonim *Tevârih-i Âl-i Osmân* (nşr. F. Giese, haz. Nihat Azamat), İstanbul 1992, s. 11, 15, 31; Ahmed Refik [Altınay], *Devr-i Süleyman-ı Kanunî'de Birinci Viyana Muhasarası*, İstanbul 1288 hş., s. 7-26; a.mlf., *Mefâhir-i Askeriyye Sahifeleri*, İstanbul 1325, s. 70, 72, 229, 233, 293; Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, II, tür.yer.; a.mlf., *Osmanlı Tarihi*, I-III/1, tür.yer.; Mahmûd Şit Hattâb, *el-Muştalâhâtü'l-askeriyye fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Beyrut 1386/1966, I, 185-186; Danişmend, *Kronoloji*, I-III, tür.yer.; Selahattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, Ankara 1985, s. 34, 39, 43, 48, 50-51, 63-111; V. J. Parry, "Savaşçılık" (trc. Yusuf Yazar), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1989, IV, 399-422; a.mlf., "Hîşâr", *EP* (İng.), III, 476-481; Feridun M. Emecen, *İstanbul'un Fethi Olayı ve Meseleleri*, İstanbul 2003, s. 37-38.

MEHMET CANATAR

MUHASEBE KALEMİ

(bk. BAŞMUHASEBE KALEMİ).

MUHÂSİBÎ

(المحاسبى)

Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed
el-Muhâsibî el-Anezi
(ö. 243/857)

İlk sûfilerden,
hadis, kelâm ve tefsir âlimi.

Muhtemelen 165 (781) veya 170 (786) yılında Basra'da dünyaya geldi. Rebîa kabilesinin Anaze koluna mensuptur. Nefis muhasebesi hususundaki titizliğinden dolayı "Muhâsibî" diye tanınmıştır (Sem'ânî, IX, 76; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 171). Mu'tezile'nin merkezi Basra'da doğup büyümüş ve babasının da bu mezhebi benimsemiş olması Muhâsibî'nin Mu'tezile'yi yakından tanınmasına, hatta başlangıçta bu mezhepten etkilenmesine sebep oldu. Genç yaşta Bağdat'a giderek Vekî b. Cerrâh, Süleyman b. Dâvûd, Şüreyh b. Yûnus, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm gibi âlimlerden dinî ilimleri tahsil etti. Aynı zamanda İmam Şâfiî'nin öğrencisi olduğu nakledilmektedir. Muhâsibî'nin bu dönemde Mu'tezile mezhebine mensup olan babasıyla anlaşmadığı, babasından kalan mirası bu sebeple reddettiği kaydedilmektedir. Mirasın 30.000 veya 70.000 dirhem tuttuğu şeklindeki kayıtlar onun zengin

bir aileden geldiğini ortaya koymaktadır. Bu sırada çocuk yaşta olan Cüneyd-i Bağdâdî'nin, evlerine gelen Muhâsibî'ye yiyecek verdiğini belirten rivayetler (Ebû Nu'aym, X, 74-75) onun gençlik yıllarında fakir bir hayat yaşadığını göstermekle birlikte Ebû Hamza el-Bağdâdî ile aralarında geçen konuşmadan ileri yaşlarda malî durumunun iyi olduğu anlaşılmaktadır (Serrâc, s. 398).

Gençlik döneminde Bağdat'ta hadis meclislerine devam eden Muhâsibî, Selef akidesi ve ehl-i hadîs anlayışının ağırlıklı olarak hissedildiği *en-Neşâ'ihu'd-dîniyye*'yi bu sıralarda yazmış olmalıdır. Onun bu devrede bir zâhid grubuyla karşılaşması hayatının dönüm noktasını oluşturmuş, bu tarihten sonra tasavvufî kimliği ön plana çıkmaya başlamıştır. Ancak eserlerinde bu topluluğa mensup olanlardan herhangi birinin ismini zikretmez.

Muhâsibî'nin halku'l-Kur'ân konusunda Mu'tezile gibi düşünmeyen, liderliğini Ahmed b. Hanbel'in yaptığı ehl-i hadîs zümresine karşı Halife Me'mûn'un emriyle uygulanan baskı dönemindeki (bk. MİHNE) durumu hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. İnzivâya çekildiği için bu devrede sıkıntı görmediği yolundaki açıklamalar gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır. Öte yandan onun bu dönemde bir ara Mu'tezile'ye yakınlaştığını, fakat Hanbelîler'in baskısı sonucunda bu tutumundan vazgeçtiği ileri sürülmektedir (*EP* [İng.], III, 699). Fakat İbn Asâkir'in, Muhâsibî ve arkadaşı İbn Küllâb'ın Me'mûn'un fâsık olduğunu ileri sürerek meclisinde bulunmayı câiz görmediklerini ve Kur'an üzerinde tartışmayı kabul etmediklerini kaydetmesi bu görüşün doğru olmadığını göstermektedir.

Bu sıkıntılı devrede Mu'tezile'ye cevap vermeye çalışan Muhâsibî'nin bu akıma sert eleştirileri, Horasan Valisi Abdullah b. Tâhir'e yaptığı gönderme sebebiyle 218-230 (833-845) yılları arasında yazılmış olması gereken *Fehmü'l-Kur'ân* adlı eserinde yer almaktadır. Baskı döneminin nihayete erdiği 234'ten (849) sonra yazılan *er-Rî'âye*'de de Mu'tezile'yi tenkit etmektedir. Ancak bu eserlerde Mu'tezile'yi kendi usulleriyle eleştirmesi Selef âlimleri tarafından suçlanmasına sebep oldu. Özellikle *Fehmü'l-Kur'ân*'da yer alan görüşlerinin Ahmed b. Hanbel taraftarlarının tepkisini çektiği anlaşılmaktadır. Mu'tezile'ye reddiye yazarken onların görüşlerini uzun uzadıya anlatarak yayılmasına yol açtığı, bu sebeple İbn Hanbel'in onu desteklemediği (Zehebî, *A'lâmü'n-nübela'*,

MUHÂSİBÎ

XII, 111-112) ve günahını itiraf etmedikçe tövbesinin kabul edilmeyeceğini söylediği belirtilmektedir (İbn Ebû Ya'lâ, I, 68). Ayrıca dönemin ünlü sûfisi Serî es-Sakâtî'nin, Cüneyd-i Bağdâdî'ye Muhâsibî'nin ilmini ve edebini alıp kelâm görüşlerini ve reddiyelerini bırakmasını söylemesi, onun kelâma yönelmesinden dolayı bazı sûfiler arasında da hoş karşılanmadığını göstermektedir (Ebû Tâlib el-Mekkî, II, 95-96). Öte yandan İbn Hanbel'in bir gün gizlice Muhâsibî'nin sohbetine katıldığı, sohbet sonunda ağlayarak onu takdir ettiği, fakat bu tür sohbetleri kendi taraftarı için uygun görmediği rivayet edilmektedir (Ebû'l-Fîdâ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 344); ancak Zehebî bu rivayeti güvenilir bulmaz (*Târîhu'l-İslâm*, s. 208; *Mizânü'l-İ'tidâl*, II, 165).

Mu'tezile konusundaki tavrı sebebiyle Hanbelîler'in baskılarına dayanamayarak evinde inzivaya çekilen Muhâsibî, bir süre sonra Bağdat'tan ayrılmak zorunda kaldı. Şehre ancak İbn Hanbel'in vefatından sonra dönebildi. Vefat ettiğinde cenazesinde sadece dört kişinin bulunması, Ahmed b. Hanbel önderliğindeki hadisçilerin onun hakkındaki olumsuz tavrıyla ilgili görülmektedir (Sülemî, s. 56; Sem'ânî, V, 208; Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, II, 165). Muhâsibî'nin Müstansırıyye Külliyesi'ne defnedildiği kaydedilirse de buradaki mezarın ona ait olmadığı tesbit edilmiştir (Nâcî Ma'rûf, I, 217-218).

Muhâsibî'yi bir hadis râvisi olarak ele alan Zehebî onu, hocaları arasında hadis rivayetiyle tanınmayan kişiler bulunduğunu ifade eden "sadûk fî nefsih" tabiriyle nitelendirmiş (*Mizânü'l-İ'tidâl*, II, 165), İbn Hacer el-Askalânî ise "makbul" terimini kullanmıştır (*Takrîbü't-tehziib*, s. 145). Muhâsibî'nin gençliğinde hadis çevrelerinde bulunduğu, bu çevreden uzaklaşıp tasavvufa yaklaşıncı kullandığı hadislerin değerinin düştüğü tarzındaki görüşler gerçeği yansıtmamaktadır. *Fehmü'l-Kur'ân*, *er-Ri'âye* gibi eserleri ve İbn Mesrûk'tan rivayet edilen *Kitâbü'l-Ğıybe*'si senedli hadis rivayetleriyle doludur. Bu sebeple Muhâsibî'nin tasavvufa yönelmesinden sonra da hadis konusundaki hassasiyetinin devam ettiğini kabul etmek daha doğru olur.

Tefsirle de uğraşan Muhâsibî eserlerinden İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Mücâhid b. Cebr, Atâ b. Ebû Rebâh gibi müfessirlerden nakiller yapmış ve yer yer bazı âyetleri tefsir etmiştir. Onun *er-Ri'âye*'den sonra en hacimli eseri olan *Fehmü'l-Kur'ân* tefsir usulüne dairdir. Günümüze ulaşmayan *Fehmü's-sünen*'in de Kur'an ta-

rihiyle ilgili bilgiler ihtiva ettiği belirtilmektedir.

Muhâsibî'nin Muhammed b. Nasr gibi bazı kişilere fıkıh dersi verdiği kaydedilmektedir (İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, VII, 282). Özellikle *er-Ri'âye*'sinde fıkıhla ilgili konularda zaman zaman Hanefî ve Şâfiîler'ce doğru sayılan görüşleri zikrettiği ve rey, hüccet, kıyas, istinbat, hüküm gibi fıkıh usulü terimlerini kullandığı görülmektedir. *Mekâsib* adlı eseri kitâbü'l-harâc ve kitâbü'l-emvâl türü eserlerin küçük bir örneği görünümündedir.

İbn Küllâb ve Ebû'l-Abbâs el-Kalânî ile birlikte Ehl-i sünnet kelâmının kurucularından sayılan Muhâsibî (Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Uşûlû'd-dîn*, s. 308; Şehristânî, I, 80-81), çalışmalarında Ehl-i sünnet akidesine karşı zararlı kabul ettiği bütün akımların bid'at olduğunu ortaya koymuş, çeşitli vesilelerle Mu'tezilî, Râfizî, Mürcîî ve Hâricîler'i eleştirmiş, özellikle Mu'tezile ile olan tartışmalarında onların akılcı metodunu kullanmıştır. Ahmed b. Hanbel, Kur'an lafızlarının mahlûk, fakat bunların Allah katında taşıdığı mânaların (muhteva) kadîm olduğunu söyleyen Muhâsibî'nin bu fikrine karşı çıkarak halkı uyuracağını söylemiştir (İbn Ebû Ya'lâ, I, 62-63; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, s. 209-210). Muhâsibî'nin kelâma dair görüşleri ve bid'at mezheplerine yönelttiği eleştirilerin bir kısmı Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâ*'inde yer almaktadır. Bazı çağdaş müellifler Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin Muhâsibî'den etkilendiğini ileri sürmüşlerdir (*DîA*, XI, 446).

Muhâsibî'nin asıl önemli yanı sûfilîğidir. Ahmed Emîn onun tasavvufu felsefeye yaklaştıran ilk sûfî olduğunu söyler (*Zuhurü'l-İslâm*, I, 227). Genç yaşta zâhidler topluluğuna katılan Muhâsibî'nin, itikad ve tasavvuf düşüncesi yönüyle Hasan-ı Basrî geleneğine bağlı olduğu hem kaynaklardan hem eserlerinden anlaşılmaktadır. Ferîdüddin Attâr'ın kendisine nisbet ettiği bir sözden hareketle (*Tezkiretü'l-evliya*, s. 298) tasavvufî hayata otuz yaşlarında girdiği söylenmekle beraber bu tarihten daha önce tasavvufa yönelmiş olmalıdır. Ebû Süleyman ed-Dârânî, Zünnûn el-Misrî ve Bîşr el-Hâfî gibi sûfilerin etkilerini taşıyan Muhâsibî'nin Ahmed b. Âsım el-Antâkî ile münasebetleri hakkında farklı görüşler mevcuttur. İlk kaynaklar Antâkî'yi Muhâsibî'nin yaşıtı, sonraki kaynaklar müridi olarak gösterirken çağdaş araştırmacılar Antâkî'yi Muhâsibî'nin şeyhi diye kabul eder (*El* [İng.], III, 699).

Muhâsibî sûfîlerin şathiye türündeki ifadelerinden uzak durmayı tercih etmiş ve Ebû Hamza el-Bağdâdî gibi şathiyyâta meyilli talebelerine sert uyarılarda bulunmuştur (Serrâc, s. 398; Hücvîrî, s. 291). İbn Hafî şeriatla tasavvufu birleştiren beş şeyh arasında Muhâsibî'nin adını da sayar (Kuşeyrî, s. 122). Muhâsibî'nin tasavvufî düşüncesinin temel kavramları zühd, nefis muhasebesi ve havf ile recâ şeklinde özetlenebilir. Nefsin sürekli muhasebe altında tutulması gerektiğini söyleyen Muhâsibî nefsin kendisinden çok nitelikleri üzerinde durmayı tercih etmiştir. O nefsi insanın hata yapan, gaflete düşen olumsuz melekesi olarak görür. Ona göre nefsin bu yanlışlıkları bilinçli bir tercihe dayanmaz; nefis kendisi için iyi olanın nerede bulunduğunu bilmediğinden hataya düşer. Nefsin tabiatını değiştirmek mümkün olmadığı gibi onu öldürmek de mümkün değildir. İnsanın yapısı ve temel özellikleri kişiye göre değişiklik arz etmez. Nefis, akla karşı bir güç şeklinde insanın iç dünyasında sürekli bir mücadele ortamının teşekkülüne sebep olur. Akıl insanın karar mekanizmasını, kalp bu kararları uygulama gayretini temsil eder. Kalpteki belli bir niyete dönüşmemiş çağrılar kulu iyiye veya kötüyeye yönelten hissî yahut fikrî bir nitelik taşır. Daha önce Mu'tezile tarafından kullanılan ve "havâtır" denen bu ön düşüncelerin kaynağı Muhâsibî'ye göre Allah, şeytan ya da nefistir. Onun bu konuyla ilgili Mu'tezile kaynaklı kavramları kullanması, İbn Hanbel'in talebelerinden Ebû Zür'a er-Râzî gibi Selef ulemâsı tarafından bid'at olarak değerlendirilmiştir (Hatîb, VIII, 213). Nefis muhasebesinin temelini mârifet, havf ve recâyâ dayandıran ve Allah'ı, şeytânı, nefis-i emmâreyi, Allah için yapılan ameli bilmek şeklinde dört tür mârifetten bahseden Muhâsibî'nin kavrama ahlâkî bir anlam yüklediği ve daha çok taklide dayalı bilinçsiz sûfî hayatına karşı ihlâsı hedef alan bir yaşantıyı ve bilinci mârifet olarak kabul ettiği görülmektedir. Muhâsibî, nefis muhasebesinde başarı sağlayabilmek için bu tür bir mârifetin eşlik etmesi şartıyla niyet, irade, şehvetleri terk, tövbe, halvet, riyâzet, zikir, tefekkür, takvâ, murakabe ve vera' gibi unsurları gerekli görür. Onun mârifete dair dörtlü tasnifi ve muhasebe ehlinin sahip olduğu on özellik ile ilgili tesbitleri Abdülkâdir-i Geylânî tarafından tekrar edilmiştir (*el-Gunye*, II, 184-187).

Riyâ konusunda ilk sûfiler üzerinde derin etkiler bırakan yaklaşımları Muhâsibî'de melâmetî damarın varlığına işaret

etmektedir. Onun gençlik çağlarında oldukça katı bir zühd anlayışına sahip bulunduğu belirtilmektedir. Bu dönemde yazdığı *en-Neşâ'îhu'd-diniyye*'de mal edinmeyi büyük bir fitne olarak görerek mala karşı açık tavrı almış, daha sonra yazdığı *Kitâbü'l-Mesâ'il fi'z-zühd* ve *Kitâbü'l-Mekâsib*'de ise malın kendisinin değil kalpteki mal sevgisinin insan için tehlikeli sayılacağını söylemiş, bu hataya düşülmemesi şartıyla mal sahibi olmakta bir sakınca görmemiştir.

Tasavvufta hal kavramı üzerinde duran, kanaat, zühd, üns, yakîn, havf, muhabbet, hayâ, sıdk ve ihlâs gibi kavramları hal diye ortaya koyan, hallerin kontrol altında tutulması ve Kitap ve Sünnet'e dayanırılması gerektiğini söyleyen ilk sûfilerden biri de Muhâsibî'dir. Ebû Saîd el-Harâzî'nin *Kitâbü's-Şıdk* adlı eserinde onun ünsle ilgili görüşlerinin etkisi hissedilir. Kendisine Muhâsibiyye adlı bir tarikat nisbet eden Hücvîrî, Muhâsibî'nin rızayı makam değil hal saydığını ve rıza mezhebinin kurucusu olduğunu söyler ve rıza ile ilgili görüşlerini ayrıntılı biçimde anlatır (*Keşfü'l-mahcûb*, s. 283-287). Onun tasavvuftaki makam kavramının terimleşmesinde de etkisinin bulunduğu söylenebilir.

Çağdaşlarından Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî, İbn Atâ, İbn Mesrûk, İbn Hafîf, Ebû Hamza el-Bagdâdî, sonraki dönemden Sehl et-Tüsterî, Hakîm et-Tirmizî, Ebû Tâlib el-Mekkî, Ebû Nasr es-Serrâc, Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, Abdülkerîm el-Kuşeyrî ve Gazzâlî, Muhâsibî'nin etkisinde kalan sûfiler arasında sayılabilir. Kâzerûniyye tarikatının pîri Ebû İshak Kâzerûnî'nin (ö. 426/1035) bir ara İbn Hafîf, Ebû Amr ed-Dimaşki ve Muhâsibî'nin tasavvufi yolları arasında kararsız kalması, Muhâsibiyye yolunun V. (XI.) yüzyılda varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Şâzeliyye tarikatında *er-Ri'âye* okuma geleneğinin Muhâsibî'nin bu tarikat üzerindeki uzak etkilerine örnek teşkil ettiği belirtilmektedir (Smith, s. 266-267; *El* [İng.], III, 699).

Eserleri. Çok sayıda çalışması bulunduğu belirtilen Muhâsibî'nin tesbit edilebilen yirmi altı eserinden yirmi ikisi günümüze ulaşmıştır. 1. *er-Ri'âye li-hukû-killâh ve'l-kıyâm bihâ*. Riyâ, nefsin tanınması, kibir, aldanma ve haset gibi konulardan ayrıntılı biçimde söz eden eser Muhâsibî'nin en tanınmış çalışmasıdır. Tasavvuf ahlâkına dair kitaplara kaynaklık etmiş olan *er-Ri'âye*'nin son bölümü son-

raki dönemlerde tasavvuf çevrelerinde "âdâbü'l-mürîd" diye tanınan eserlerin ilk örneklerindendir (nşr. Margaret Smith, London 1935; nşr. Abdülhalîm Mahmûd – Abdülkâdir Ahmed Atâ, Kahire 1958; nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Kahire 1970). Kitabın Türkçe iki tercümesi vardır (trc. Abdülhakim Yüce, *Kalb Hayatı*, İzmir 1997; trc. Şahin Filiz – Hülya Küçük, *er-Ri'âye: Nefis Muhasebesinin Temelleri*, İstanbul 1998). *er-Ri'âye*, İzzeddin İbn Abdüsselâm tarafından *Mağâşidü'r-Ri'âye* adıyla ihtisar edilmiştir (Beyrut 1995). 2. *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-ahlâk)* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Beyrut 1988; nşr. Muhammed Abdülazîz Ahmed, Kahire 1992; nşr. Mecdî Fethî es-Seyyid, *Bed'ü men enâbe ilallâh* ile birlikte, Kahire 1992). 3. *Kitâbü't-Tevehhüm bi-keşfi'l-aşvâl ve şerhi'l-ahlâk*. Ölüm sekerâtı, kabir azabı ve âhiret halleri gibi hususların göz önüne getirilerek hayata yön verilmesi gerektiğine dair olan eser (nşr. Arberry, Kahire 1937; nşr. Muhammed Osman el-Huş, Kahire 1984; nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Beyrut 1986) Fransızca'ya (trc. André Roman, "Etude stylistique du Kitab at-Tawahhum le livre de la vision des fins dernières d'al-Muhâsibî", *Bulletin d'études orientales*, XXXI [Damas 1980], s. 167-266) ve Türkçe'ye (trc. Abdülaziz Hatip, İstanbul 1995) çevrilmiştir. 4. *en-Neşâ'îhu'd-diniyye ve'n-nefehâtü'l-kudsiyye li-nefi' cemî'i'l-beriyeye*. Ümmetin ihtilâfları, zâhidler topluluğunun üstünlükleri, malın en büyük fesat sebebi olması, kanaat, tevazu, aklın şerefi gibi konuların ele alındığı eserin mukaddimesi kısmen de olsa tasavvuf çevrelerinde yazılan ilk otobiyografi sayılır. Gazzâlî'nin *el-Münkız*'ına örnek oluşturan eserin zenginliğin kalp üzerindeki olumsuz etkileriyle ilgili bölümü Gazzâlî tarafından aynen iktibas edilmiştir (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Kahire 1965; nşr. Muhammed Abdülazîz Ahmed, Kahire 1992). 5. *el-Kaşd ve'r-rucû' ilallâh*. Allah'a yöneliş, tövbe, nefis muhasebesi, vera', zühd, takvâ, hikmet, muhabbet, hayâ gibi konuları ihtiva eder (nşr. Hüseyin Kuvvetlî, *et-Taşavvufü'l-aklî fi'l-İslâm* adıyla, Beyrut 1978; nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, *Veşâyâ* içinde, Beyrut 1986). Eser son tarafında eksiklik bulunan Atâ neşri esas alınarak Türkçe'ye çevrilmiştir (trc. Osman Arpaçukuru, *Allah'ı Arayış. Manevî Gelişmenin Aşamaları*, İstanbul 2001). 6. *Bed'ü men enâbe ilallâh*. Nefis terbiyesi ve tövbe edenlerin makamları gibi konularla ilgilidir (nşr. Hellmut Ritter, Glückstadt 1935; nşr. Ab-

dülkâdir Ahmed Atâ, *Veşâyâ* içinde, Beyrut 1986; nşr. Mecdî Fethî es-Seyyid, *Âdâbü'n-nüfûs* ile birlikte, Kahire 1992). 7. *Muhtaşar min kitâbi fehmi's-salâh*. Eserde namaza dair konular ele alınmıştır (nşr. Muhammed Osman el-Huş, Riyad 1984; nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, *Veşâyâ* içinde, Beyrut 1986). 8. *Fehmü'l-Kur'an ve ma'nâhü*. Muhâsibî'nin *er-Ri'âye*'den sonraki en hacimli eseridir. Kitapta Kur'an'ın anlaşılması, üstünlükleri, Allah'ın sıfatları, isimleri, ilâhî irade, nesihi, Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı, değişik fırkaların görüşleri ve bunların yanlışlıkları gibi konular üzerinde durulmuştur (nşr. Hüseyin Kuvvetlî, Beyrut 1971). 9. *Mâhiyyetü'l-'aql ve ma'nâhü ve ihtilâfü'n-nâs fih* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, *Kitâbü'l-Mekâsib*, *Kitâbü'l-Mesâ'il fi'z-zühd* ve *Kitâbü'l-Mesâ'il fi a'mâli'l-kulûb* ile birlikte, Kahire 1969; nşr. Hüseyin Kuvvetlî, *Fehmü'l-Kur'an* ile birlikte, Beyrut 1971; nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1986). 10. *Kitâbü'l-Mekâsib ve'l-vera' ve's-şübühât*. Eserde rızık, tevekkül, çalışma, vera' ve Selef'in yeme içme konusundaki tavrıyla ilgili âlimlerin görüşleri nakledilip yorumlanmıştır (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, *Mâhiyyetü'l-'aql*, *Kitâbü'l-Mesâ'il fi'z-zühd* ve *Kitâbü'l-Mesâ'il fi a'mâli'l-kulûb* ile birlikte, Kahire 1969; nşr. Muhammed Osman el-Huş, Kahire 1984). 11. *Kitâbü'l-Mesâ'il fi a'mâli'l-kulûb ve'l-cevârih*. Eserde nâfile ibadetler, evrâd, kalbin amelleri gibi konular ele alınmıştır (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, *Kitâbü'l-Mekâsib*, *Mâhiyyetü'l-'aql* ve *Kitâbü'l-Mesâ'il fi'z-zühd* ile birlikte, Kahire 1969; nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, *Kitâbü'l-Mesâ'il fi'z-zühd* ile birlikte, Kahire 1986). 12. *Kitâbü'l-Mesâ'il fi'z-zühd ve gayrihi* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, *Kitâbü'l-Mekâsib*, *Mâhiyyetü'l-'aql* ve *Kitâbü'l-Mesâ'il fi a'mâli'l-kulûb* ile birlikte, Kahire 1969; nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, *Kitâbü'l-Mesâ'il fi a'mâli'l-kulûb* ile birlikte, Kahire 1986). 13. *Şerhu'l-ma'rifet ve bezlü'n-naşîha* (Kahire 1969; Beyrut 1987, nşr. Sâlih Ahmed eş-Şâmî, Dimaşk 1993; nşr. Mehdî Fethî es-Seyyid, Tanta 1993). 14. *Risâletü'l-Müsterşidin*. Sünnete uymanın gerekliliği, niyet, takvâ, nefis muhasebesi, kalbi bozan şeyler, sıdk, sabır, kanaat, zühd, üns, rıza gibi konuların açıklandığı eser birçok defa basılmış, Türkçe'ye de çevrilmiştir (trc. Ali Arslan, *Hak Rehberi Risâletü'l-Müsterşidin Tercümesi*, İstanbul 1968; trc. Faruk Beşer, *Selefi Tasavvuf*, İstanbul 1990). 15. *Kitâbü'l-Halve ve't-tenakkul fi'l-*

MUHÂSİBÎ

'ibâdât ve deracâtî'l-âbidîn. Zühed, halvet, riyâzet, nefis muhasebesi, mücadele yolları gibi konuları ihtiva eder (nşr. Abdur Halîfe el-Yesûî, *Meşrih*, sy. 48 [Beyrut 1954], s. 182-191; sy. 49/1 [Beyrut 1955], s. 43-54; sy. 49/4-5, s. 451-490). **16.** *Faṣl min kitâbî'l-'azame*. Yerin, göğün ve içindekilerin yaratılışı, Allah'ın varlığı ve birliğinin delilleri, Allah'ın sıfatları ve gönderdiği kitaplar gibi konulara dairdir (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, *Şelâsü resâ'il fi 'akidetü'l-müslim li-Hâriş el-Muhâsibî ve'l-Gazzâlî* adlı eser içinde *Vahdetü'n-nizâm ve vahdâniyyetullâh* adıyla, Kahire 1977). **17.** *Kitâbü's-sabr ve'r-rizâ* (nşr. Otto Spies, *Islamica*, VI [Leipzig 1934], s. 283-289). **18.** *Aḥkâmü't-tevbe ve reddi mezâlimi'l-'ibâd ve'l-halâş minhâ kable'l-me'âd* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Kahire 1977). **19.** *Veşâyâ* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Kahire 1986). **20.** *Kitâbü'n-Naṣîha li't-tâlibîn ve'l-farkı beyne ehli't-tahkîk ve'l-müdde'in*. Tek nüshası bilinmektedir (TDCF Ktp., İsmail Saib, nr. 1/3319). **21.** *Kitâbü'l-Gıybe*. Tek yazma nüshası Princeton Üniversitesi Kütüphanesi'nde olup (nr. 2053/3) Süleymaniye Kütüphanesi'nde mikrofilmi bulunmaktadır (Mikrofilm Arşivi, nr. 2525). **22.** *el-Murâkabe ve'l-muhâsebe* (Chester Beatty Library, nr. 4893; Berlin Staatsbibliothek, Oct. nr. 1435; Sühâc Ktp., Tasavvuf, nr. 136).

Muhâsibî'nin *Fehmû's-sünen*, *Kitâbü'd-Dimâ'* ve *Aḥlâku'l-hakim* adlı eserleri günümüze ulaşmamıştır. Çalışmaları arasında sayılan *Kitâbü't-Tenbih 'alâ a'mâlî'l-kulûb*, *Faṣl min Kitâbî'l-'azame* adlı eserinin sonunda yer alan yarım sayfalık bir metinden ibarettir. Ayrıca eserlerinde yer alan tarifler *Muhtaşarü'l-me'ânî* adıyla bir araya toplanmıştır (Bengal Ktp., nr. 1167/6; Princeton Üniversitesi Ktp., nr. 2053/4, Princeton nüshasının mikrofilmi Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir, Mikrofilm Arşivi, nr. 2525). Muhâsibî'ye nisbet edilen *et-Tefekkür ve'l-i'tibâr* (İbnü'n-Nedîm, s. 230) *Câhiz'e*, *Devâ'ü dâ'i'l-kulûb* (Massignon, *Essai*, s. 226-227) Ahmed b. Âsım el-An-tâkî'ye aittir. *el-Ba's ve'n-nüşûr* adlı eser de (*Mu'âtebetü'n-nefs* ile birlikte, Kahire 1969) ona ait değildir.

BİBLİYOGRAFYA :

Eş'arî, *Maḳâlât* (Ritter), s. 627; Serrâc, *el-Lüma': İslâm Tasavvufu* (trc. H. Kâmil Yılmaz), İstanbul 1996, s. 44, 398; Kelâbâzî, *Taarruf* (Uludağ), s. 147, 155, 273; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. İbrâhîm Ramazan), Beyrut 1993, s. 230; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb* (trc. Muharrem Tan), İstanbul 1999, II, 95-96, 127; Sülemî, *Ṭa-*

baḳât, s. 56-60; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Uşûlü'd-din*, Beyrut 1401/1981, s. 308, 341; a.mlf., *Mezhepler Arasındaki Farklar* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1991, s. 283; Ebû Nuaym, *Hilye*, X, 73-110; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 211-216; Kuşeyrî, *Risâle* (Uludağ), s. 120, 122, 137, 249, 255-257; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ), s. 228, 283-287, 291; Gazzâlî, *İhyâ*, İstanbul 1968, III, 245-251; İbn Ebû Ya'lâ, *Ṭabaḳâtü'l-Hanâbile*, I, 62-63, 68, 233-235; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl* (nşr. Ahmed Fehmî Muhammed), Beyrut 1990, I, 80-81; Sem'anî, *el-Ensâb* (Bârûdî), V, 208; IX, 76-78; Abdülkâdir-i Geylânî, *el-Ğunye li-tâlibî ṭarîkı'l-haḳ*, Kahire 1375/1956, II, 184-187; İbn Asâkir, *Tebṭinü kezibî'l-müfterî*, s. 119-120; İbnü'l-Cevzî, *Şifâtü's-şafve* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Beyrut 1992, II, 207; a.mlf., *Telbisü İblîs* (nşr. İsmâ Fâris el-Hârîstânî), Beyrut 1994, s. 180, 198-199; Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliya* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, s. 297-302; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 84, 282; a.mlf., *el-Lübâb*, III, 171; İbnü'l-Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye* (nşr. Osman Yahyâ – Tâhâ Abdülbâkî Sürûr), Kahire 1992, IV, 260; VIII, 482; İbnü's-Salâh, *Ṭabaḳâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye* (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut 1413/1992, I, 438-441; Nevevî, *Muhtaşaru Ṭabaḳâtü'l-fukahâ'* (nşr. Âdil Abdülmecvûd – Ali Muavvaz), Beyrut 1416/1995, s. 390-392; İbn Halikân, *Vefeyât*, I, 157-158; Mizî, *Tehzibü'l-Kemâl*, V, 208-212; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, V, 208; XII, 111-112; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm: sene 241-250*, s. 205-210; a.mlf., *el-İber*, I, 346; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl* (nşr. Ali M. Muavvaz v.dğr.), Beyrut 1416/1995, II, 164-166; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, Beyrut 1417/1996, I, 219; Safedî, *el-Vâfi*, XI, 257-258; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Ali Muhammed Muavvaz v.dğr.), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye), X, 297, 331, 344; a.mlf., *Ṭabaḳâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyyin* (nşr. Ahmed Ömer Hâşim – M. Zeynühum M. Azeb), Kahire 1413/1993, I, 126; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, Kahire 1413/1993, II, 142-143; Sübkî, *Ṭabaḳât* (Tanâhî), II, 275-284; Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmî'l-Ḳur'ân* (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Marâşlî), Beyrut 1994, I, 332; İbn Haldûn, *Şifâü's-sâil: Tasavvufun Mahiyeti* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1984, s. 151-153, 245-251, 276-277; a.mlf., *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1988, II, 1115-1118; İbn Hacer el-Askalânî, *Taḳrîbü't-Tehzîb* (nşr. Muhammed Avvâme), Halep 1992, s. 145; a.mlf., *Tehzibü't-Tehzîb* (nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1994, II, 123-125; Makkârî, *Nefḥu't-tîb*, V, 288, 302; İbnü'l-İmâd, *Şezerât* (Arnaût), III, 197-198; L. Massignon, *Recueil de textes inédits*, Paris 1929, s. 17; a.mlf., *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, Paris 1954, s. 226-227; a.mlf., "Muhâsibî", *EI* (İng.), III, 699-700; M. Smith, *An Early Mystic of Baghdad: A Study of the Life and Teaching of Hârith b. Asad al-Muhâsibî*, London 1935; Ahmed Emîn, *Zuhrü'l-İslâm*, Kahire 1945, I, 227-228; J. van Ess, *Die Gedankenwelt des Hârith al-Muhâsibî*, Bonn 1961; a.mlf., "Muhâsibî", *İA*, VIII, 507-510; Abdülhalîm Mahmûd, *Üstâzû's-sâ'irin el-Hâriş b. Esed el-Muhâsibî*, Kahire 1973; Hüseyin Aydın, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara 1976; Nâcî Ma'rûf, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Müstansiriyye*, Kahire 1396/1976, I, 217-218; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 350-351;

Abdullah Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, İstanbul 1986, s. 201-224; Emrullah İşler, *Muhâsibî ve Fehmü'l-Kur'an'ı* (yüksek lisans tezi, 1989), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Berekât M. Murâd, *Haşâ'işü'z-zühed ve't-tasavvuf inde'l-Hâriş b. Esed el-Muhâsibî*, Cezayir 1992; Aidit Ghazali, "Economic Thought of 'Abd Allah Harith al-Muhāsibī", *Readings in Islamic Economic Thought* (ed. Abu'l-Hasan M. Sadeq – Aidit Ghazali), Kuala Lumpur 1992, s. 59-65; E. Grifini, "Lista dei Manoscritti Arabi Nuovo Fondo della Biblioteca Ambrosiana di Milano", *RSO*, VIII (1919-20), s. 241-367; A. J. Arberry, "Notes on Islamic Manuscripts Recently Acquired by the India Office Library", *IC*, VIII/1 (1939), s. 440-458; K. Schoonover, "al-Muhāsibī and His Book Ri'āya", *MW*, XXXIX/1 (1949), s. 26-35 (aynı makalenin tercümesi için bk. "Muhâsibî ve er-Riāye Adlı Eseri" [trc. Ali Bolat], *Tasavvuf*, XII, Ankara 2003, s. 293-301); Şevkiye İnalçık, "al-Hâris b. Asad al-Muhāsibî ve Kitâb al-Kasd", *DDL*, II/1 (1971), s. 49-76; M. Allard, "Comment comprendre le Coran selon Muhāsibī", *BEO*, XXIX (1977), s. 5-16; A. Roman, "Etude stylistique du Kitāb at-Tawāhūm le livre de la vision des fins dernières d'al-Muhāsibī", a.e., XXXI (1980), s. 167-266; Hüseyin el-Kuvvetli, "el-Muṣṭalaḥu's-şūfi lede'l-Muhāsibî", *Havliyyâtü fer'i'l-adabî'l-'Arabiyye*, I, Beyrut 1981, s. 197-202; a.mlf., "el-Muṣṭalaḥu'l-Muhāsibî fi siyâkı 'aşrih", a.e., s. 279-287; R. Arnaldez, "al-Muhāsibî", *EP* (İng.), VII, 466-467; R. L. Nettler, "al-Muhāsibî", *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami – P. Starkey), London 1998, II, 545; İrfan Abdülhamid, "Eş'arî, Ebû'l-Hasan", *DİA*, XI, 446.

ZAFER ERGİNLİ

MUHÂSİBİYYE

(المحاسبة)

Hâris el-Muhâsibî'ye
(ö. 243/857)nisbet edilen bir tarikat
(bk. MUHÂSİBÎ).

MUHASSAB

(bk. EBTAH).

el-MUHASSAL

(المحصل)

Fahreddin er-Râzî'nin
(ö. 606/1210)

kelâma dair eseri.

Müellif kitabının mukaddimesinde, âlim ve hakimlerden oluşan bir grubun kendisinden kelâm ilminin temel ilkelerini içeren muhtasar bir eser yazmasını talep ettiklerini belirtmektedir. Bazı yazma nüshalarında (meselâ bk. Köprülü Ktp., nr. 851; Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2152; Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5082/1) kitabına *el-Muḥaṣṣal* adını verdiği kaydedil-